

Gegoede Burgerij in Utrecht in de 15e eeuw

D. A. Berents

Het is de moeite waard na te gaan, hoe de bevolking van een middeleeuwse stad als Utrecht in de vijftiende eeuw samengesteld was. Helaas hebben we hierover geen vroege gegevens. Pas uit het jaar dat Columbus Amerika ontdekte is er iets over die samenstelling bekend. Van drie jaar later is er weer iets overgeleverd; dan is het voorlopig afgelopen.

Deze bronnen geven inzicht in verschillende facetten van het stedelijk leven. Maar ze betreffen vooral de rijke en welgestelde burgers. Wat we hebben, danken we dan nog aan het geldgebrek van het Utrechtse stadsbestuur. De bronnen zijn namelijk lijsten van deelnemers aan gedwongen geldleningen.

Al eerder was de stad bij geldgebrek overgegaan tot het uitschrijven van zo'n gedwongen lening. In de oorlog van 1481, waarover we door een kroniek zeer goed zijn ingelicht, werd een aantal rijke weduwen gedwongen op het stadhuis te komen en in verhouding tot hun rijkdom een som geld te lenen. Dit betrof alleen tegenstandsters van het regime en de opbrengsten werden geïnd door Beernt van Everdinghen en een dame met wie hij de vreugden van het concubinaat deelde. „Aldus was die kat die keese bevolen”, tekent de onbekende schrijver van de kroniek hierbij aan. Kort daarna in hetzelfde jaar besloot men 800 à 900 burgers op te schrijven „in 't scrift by namen ende toenamen” en ze te dwingen elk één pond groot te lenen. De inning hiervan geschiedde regelmatig.¹⁾

Op dezelfde manier werden in 1492 en 1495 leningen uitgeschreven en gelukkig is daarvan „'t scrift” bewaard gebleven.

De bronnen

Ten eerste beschikken we over een register van personen die deelgenomen hebben aan een lening die werd uitgeschreven in 1492 en geïnd in 1493 (G. A. Utrecht I nr. 623). Het eerste blad bevat het opschrift „Register vanden geleenden penningen Anno XCIII”. Hierin staan op 30 bladen 445 personen met de betaalde bedragen. Ze zijn gerangschikt in 29 groepen, voornamelijk in buurten. We noemen dit register voortaan A.

De tweede bron is een lijst van 732 inwoners die hebben deelgenomen aan een andere gedwongen lening. Deze lijst is opgenomen in de rekeningen van

1) Bisschop David van Bourgondië en zijn stad. Utrechts-Hollandse jaarboeken 1481-1483, ed. N. B. Tenhaeff, Utrecht 1920, p. 13-15.

de eerste kameraar over het jaar 1495/1496 (G. A. Utrecht I nr. 589). Hij beslaat daarvan de bladen XIII t/m XXV. Deze mensen zijn in 4 groepen gerangschikt volgens de betaalde bedragen. Achteraan staat een lijst van wanbetalers en een groep kloosters. Deze tekst zal voortaan B worden genoemd.

De derde bron, minder belangrijk dan de twee vorige, is een lijst in de rekening van de eerste kameraar over 1492/1493 (G. A. Utrecht I nr. 589). Hij vermeldt in 2 groepen 409 verschillende inwoners die geld lenen met de bedragen en de uitgaven erbij. Deze gegevens bevestigen voornamelijk wat we uit A al kunnen opmaken. Voortaan wordt deze bron aangeduid als C.

Voor het totstandkomen van lening A moet men zoeken in het Raads Dagelijks Boek, het boek waarin de besluiten van de raad werden opgetekend.²⁾ Op Sint Nicolaes avont (inderdaad: 5 december) 1492 was het stadsbestuur ondanks de feestelijke gelegenheid in een ernstige stemming. In verband met een aantal schulden die dringend betaald moesten worden, werd het advies van de gilden ingewonnen. De grootste post bij deze schulden vormen de „luden van buten”. Elders in het raadsboek staat, dat men deze lieden evenveel wil geven als de eigen burgers, namelijk 2 stuivers voor ieder pond.³⁾ Daaruit kan men afleiden, dat het hier gaat om rentebrieven.

Een lijfrente is een jaarlijkse uitkering van een bedrag door de stad aan iemand die een zekere som heeft gestort en daarvoor een rentebrief heeft gekregen. Als de stad de rentebrief heeft verkocht aan iemand van buiten de stadsgrenzen maar niet aan haar verplichtingen voldoet, kan dat voor de burgers van de stad heel nare gevolgen hebben. Zo had nu een van de grootste schuldeisers, „Coman” Jan uit Amsterdam, het bezit van een aantal Utrechtse burgers te Muiden in beslag genomen. Dat was in de middeleeuwen een algemeen geaccepteerd gebruik. Een andere schuldeiser, heer Henrick van Hompost, had blijkens de stadsrekening⁴⁾ zijn dienaar enige tijd op kosten van de stad in een logement gedaan, tot de schuld betaald zou zijn. Dit middel tot invordering staat bekend als „leisting”.

Om zich deze bijkomende kosten te besparen wilde de stad graag betalen, maar dit jaar was dat moeilijk, doordat de cijnzen, de indirecte belastingen, minder hadden opgebracht dan men had verwacht. Bovendien waren er andere schulden, zoals een tweetal posten voor salpeter, vermoedelijk gebruikt om buskruit te maken, en enkele schulden aan de huidige en de vorige kameraars, de financiële ambtenaren van de stad.

Met name in verband met deze achterstallige lijfrentes werden nu aan de gilden enkele mogelijkheden om geld te verkrijgen ter keuze voorgelegd.

Het eerste voorstel houdt in, dat 50 personen 2 pond groot zouden lenen, 100 personen 1 pond en 200 personen $\frac{1}{2}$ pond. De opbrengst zou dan 1800

2) G.A. Utrecht I nr. 13, het deel over 1492-1497, fo. 14v.-20r.

3) Het pond groot telt, zoals ieder pond, 20 schellingen van ieder 12 penningen. Daarnaast bestaat o.a. de rijns gulden van 20 stuivers. In dit jaar is het pond groot, zoals zal blijken, 6 rijns gulden waard. Vgl. Tenhaeff, Bisschop David, p. 15 noot 1 en Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573, ed. K. Heeringa, III, Utrecht 1932. p. LXX-LXXXVI.

4) Rekening eerste kameraar, G.A. Utrecht I nr. 589, fo. 12v.

rijnsgulden bedragen. Hieruit blijkt, dat 1 pond groot in dat jaar 6 rijnsgulden waard is. Omdat het voorstel van belang kan zijn voor de samenstelling van de bevolking, zullen we het later nog bekijken. We noemen het nu voorstel 1.

Voorstel 2 gaat uit van dezelfde bedragen, maar verdubbelt bij ieder bedrag het aantal mensen. Dus 100 burgers lenen 2 pond, enzovoort.

Voorstel 3 houdt in, dat ieder die tot 150 rijnsgulden bezit, daarvan 5 stuiver zal lenen en voor iedere 100 gulden méér nog 5 stuiver tot een maximum bezit van 5000 gulden toe. Omdat we weten, dat een rijnsgulden 20 stuiver bevat, kunnen we ongeveer berekenen, welk percentage de lening van iemands bezit eiste:

$$5 \text{ stuivers op } 150 \text{ rijns. is } \frac{5}{150 \times 20} = \frac{1}{600}$$

$$5 \text{ stuivers op } 100 \text{ rijns. is } \frac{5}{100 \times 20} = \frac{1}{400}$$

Dus de lening bedraagt tussen 0,17 en 0,25%, vermoedelijk meestal dicht bij het laatste bedrag.

Op basis hiervan kan men ook berekenen, hoeveel kapitaal de mensen in de groep van 100 tot 5000 rijnsgulden samen bij benadering in totaal bezitten. Daartoe vermenigvuldigen we de geschatte opbrengst, 1500 gulden, met 400 en 600. De som van het betrokken kapitaal is dan 600.000 tot 900.000 rijnsgulden (of 100.000 tot 150.000 pond), en vermoedelijk dicht bij het eerste bedrag. Natuurlijk is het kapitaal boven de 5000 gulden hierbij niet berekend, maar we zien, welk een groot deel dit bedrag al uitmaakt van 600.000 pond. Zo kunnen ten hoogste 120 mensen dat kapitaal bezitten. Dat daarboven nog een grote groep méér bezit, is dan niet waarschijnlijk.

Een ander voorstel voorzag in het verhogen van de turfcijns. Verder had men er al in toegestemd, dat de algemene schulden van het Nedersticht zouden worden betaald, doordat in dit gebied het morgengeld, een belasting op grond, zou worden geheven.

De gilden adviseerden, blijkens een aantekening van dinsdag na conceptionem Beate Marie (11 december 1492), om de turfcijns te verhogen en om lijfrentes en losrentes (rentes die de stad kon terugkopen) te verkopen op bepaalde voorwaarden. Maar de raad en de meentemannen dachten, dat niemand op die condities rentes zou kopen. Daarom besloten ze, dat de gilden mochten kiezen uit twee mogelijkheden: ofwel voorstel 3 (5 stuiver per 100 gulden), ofwel een nieuw voorstel, waarbij 200 burgers elk 1 pond groot zouden betalen en 200 andere elk $\frac{1}{2}$ pond. De opbrengst zou dan 300 pond of 1800 rijnsgulden bedragen.

Op Sint Thomasdag (21 december 1492) werd na een morgenspraak met de gilden deze laatste mogelijkheid aangenomen. Deze komt dan ook overeen met de lening uit bron A. Verder werd er besloten tot een cijnsverhoging. Om een overzicht te krijgen van degenen „die inden gilden ende uten helen buyck van Utrecht des vermoegen om te lenen,” werd uit elk gilde een gilde-

lid afgevaardigd. Die moesten vermoedelijk het boek samenstellen dat we bron A hebben genoemd. Een aantal commissieleden bleek onwillig: op Jaersavont (31 december; men heeft blijkbaar voorkeur voor feestdagen) werd besloten, degenen die niet verschenen, te halen en te beboeten. Kort daarna (10 januari 1493) stelde de commissie vast, dat de bedragen in twee termijnen zouden worden betaald en dat de kameraars Peter Pot en Jan Bol het geld zouden innen onder toezicht van drie of vier commissieleden.

Bron C, een onderdeel van de kameraarsrekeningen, vermeldt 409 personen, personen die praktisch allen onder dezelfde namen voorkomen in A. Ze betalen de helft van het bedrag dat ze in A lenen. Omdat deze bedragen ook zijn geïnd door Jan Bol en Peter Pot, mogen we aannemen, dat het hier gaat om één van de termijnen van lening A.

In C betalen schepenen, raden en meentemannen boven hun normale bijdrage ieder nog 2 rijns gulden. Kennelijk willen ze het goede voorbeeld geven en zijn ze daartoe financieel ook in staat.

In het eerdergenoemde deel van het Raads Dagelijks Boek vinden we ook de ontstaansgeschiedenis van lening B.⁵⁾ Op maandag na Valentini (16 februari) 1495 stelde de raad aan de gilden voor, een schuld aan heer Marten van Poelhanen en heer Caspar Mocker af te betalen door weer een lening te heffen. Kennelijk waren deze heren een soort condottieres, want als er niet werd betaald, kon men de ruters (huurtroepen) in het Sticht verwachten. Nog een opvallende manier om schulden in te vorderen!

Ieder zou lenen naar vermogen. Een deel van de geldschieters had mergentale, d.w.z. zij moesten het morgengeld, de belasting op grondbezit, betalen. Hun lening zou verrekend worden bij de volgende heffing van het morgengeld. Deze heffing vond plaats in 1497.⁶⁾ De gilden stemden toe en uit de oude en de nieuwe raad werden elk acht mannen afgevaardigd voor het innen van het geld. Daarbij behoorde o.a. ook Peter Pot.

Op 6 maart besloot de raad, dat de rijkste burgers 4, 3, 2 of 1 gulden zouden voorschieten. De bedragen zouden door de kameraars en de drie laatst afgetreden kameraars worden geïnd. Wie niet betaalde, zou dubbel moeten betalen. Kort daarop ging men het geld inzamelen, want op 24 maart werd voor de vier bedragen afzonderlijk een laatste betaaldag in dezelfde week vastgesteld. Wie dan nog niet betaald had, zou worden gevangengezet. Toch bevat B nog een rij wanbetalers uit alle vier de groepen en 11 mensen die te weinig hadden gegeven. Bij het innen heeft men een lijst opgesteld, waarvan B het afschrift in de kameraarsrekeningen is.

De indeling van B verschilt weliswaar geheel van A, maar toch zijn binnen de vier groepen sporen te ontdekken van een indeling naar buurten. Bij identificatie van de personen uit B en A blijken opeenvolgende personen vaak uit dezelfde buurt te komen. De overeenkomst is niet voldoende om te concluderen, dat A is gebruikt, maar het is zeker, dat de opstellers de buurten zijn nagegaan.

5) G.A. Utrecht I nr. 13, het deel over 1492-1497, fo. 173r.-175r.

6) Vgl. bijvoorbeeld R.A. Utrecht, Statenarchief nr. 57.

De bevolking

Een schatting van Tenhaeff ⁷⁾ stelt het totaal aantal inwoners van de stad Utrecht in 1481 op ruim 10.000. Dit cijfer is gebaseerd op het aantal weerbare mannen, dat waarschijnlijk rond de 2400 ligt. Omdat alle burgers in principe weerbare mannen zijn, kunnen we een vergelijking trekken met de leningen. Het blijkt dan dat B, de lening met het grootste aantal geldschietters, ongeveer 30% van de burgers betreft.

Overigens, niet alle deelnemers aan de leningen zijn weerbare mannen. In lening A bijvoorbeeld telde ik 42 weduwen en 20 ongehuwde vrouwen. Er zijn echter aanwijzingen, dat ook vrouwen een dienstplicht hadden. Zij konden natuurlijk een plaatsvervanger aanstellen.⁸⁾ Omdat zowel de weerbaarheid als het burgerschap van het gildelidmaatschap afhankelijk zijn, kunnen we de gegevens uit B toch met de bron van Tenhaeff vergelijken.

Verder worden er 8 mannen genoemd met hun moeder, vader, zuster, zwager of boedel. Deze getallen stemmen ongeveer overeen met de gegevens in B. B vermeldt bovendien 16 kloosters, waaraan ook was verzocht, geld voor te schieten op het morgengeld. Hiervan hebben er 12 betaald en 4 niet. Het gemiddelde bedrag dat werd gevraagd is 41 gulden. De kloosters heb ik natuurlijk niet onder de burgerij gerekend, in tegenstelling tot de weduwen. Bij een deel van de ingeschrevenen staat achter de naam nog de aanduiding van een beroep. Het is natuurlijk onmogelijk, vast te stellen, wanneer dat een deel van de naam is en wanneer het zuiver op iemands vak wijst. Wel nemen deze benamingen naar verhouding zeer sterk toe naarmate men in een lagere belastingklasse kijkt. Daar worden vooral bakkers, snijders (kleermakers), wantsnijders (lakenkopers) en droogscheerders (lakenbereiders) genoemd.

Wat valt er nu te zeggen over de structuur van de bevolking? Van welke van de gegevens kunnen we uitgaan? De voorstellen voor leningen hebben het nadeel, dat ze alleen de opvatting van het stadsbestuur weergeven.

Voorstellen 1 en 2 schijnen elkaar te bevestigen, maar uit de verdubbeling van iedere groep in voorstel 2, blijkt wel de volslagen willekeur voor de indelingen.

Het voorstel voor A noemde 2 groepen van 200 mensen. In de praktijk werd dit:

$\frac{1}{2}$ pond van 262 personen = 131 pond

1 pond van 183 personen = 183 pond

445 personen 314 pond

Dat betekent, dat men niet zo maar tot 200 ging, maar een zekere aanslagvoet gebruikte. Dat betekent ook, dat er minder mensen in de hoogste klassen waren dan men had gedacht. Met C en A komt men dus op een weloverwogen indeling. Maar omdat er niet meer dan twee klassen zijn, is deze verdeling te weinig genuanceerd.

7) *Tenhaeff*, Bisschop David, p. XIV noot 3.

8) *Overvoorde, J. C. en J. G. Ch. Joosting*, De gilden van Utrecht tot 1528, I, 's-Gravenhage 1897, p. CCVII-CCVIII.

Dat brengt ons op B. De 732 deelnemers aan B zijn voor een groot gedeelte dezelfde als de 445 namen in A. Een gedeelte is intussen overleden; daarvan konden soms de weduwen worden vastgesteld in B. Een ander deel werd niet geïdentificeerd omdat de naam, zoals men weet, in de middeleeuwen niet altijd vaststond. Zo kan bijvoorbeeld Jan die droechsceere uit B best Jan Jacobsz uit A zijn. In het ene geval noemt men hem bij zijn beroep, in het andere bij zijn vaders naam. Nadat alle namen alfabetisch op voornaam waren gerangschikt, bleek de correlatie afgerond als volgt te zijn:

<i>klasse</i>	<i>in A</i>	<i>in A</i>	<i>niet te identificeren</i>
in B	1 pond	½ pond	
4 gld.	77%	5%	18%
3 gld.	27%	39%	34%
2 gld.	5%	41%	54%
1 gld.	0%	9%	91%

Men ziet: de groep van 4 gulden betaalde meestal in A 1 pond, die van 2 en 3 gulden zijn verdeeld en van de laatste klasse is nauwelijks iemand te identificeren. De 445 burgers van A komen dus ongeveer overeen met de eerste drie klassen (455 personen) van B.

Er is dus geen bijzondere reden om voor de indeling van de bevolking A te gebruiken. B heeft hierbij het voordeel van een grotere genuanceerdheid. Er is echter nog een ander voordeel.

Er bestaat een treffende overeenkomst tussen B en het derde voorstel dat aan lening A voorafging. Daar was de geraamde opbrengst 1500 gulden; bij B is de opbrengst 1511 gulden. B kent maar vier klassen, maar dat kan een vereenvoudigde vorm zijn van voorstel 3, dat 5 stuivers per 100 gulden vroeg.

Door de indeling van voorstel 3 toe te passen op de bedragen van B krijgen we het kapitaal dat een lid van elke klasse ongeveer bezit (als de basis voor B en 3 gelijk is). Dat levert ons, vermenigvuldigd met het aantal personen per klasse, het kapitaal van de gehele klasse en tenslotte het totaal betrokken kapitaal.

<i>klasse in</i>	<i>personen</i>	<i>kapitaal p.p.</i>	<i>per klasse kapitaal</i>
B			
4 gld.	130	1650	214.500
3 gld.	107	1250	133.750
2 gld.	235	850	199.750
1 gld.	260	450	117.000
	732		665.000

Dat klopt met het totaal betrokken kapitaal van voorstel 3, dat was berekend op 600 tot 900.000 gulden, maar dichterbij het eerste bedrag.

Zowel in B als in voorstel 3 zijn dus de rijkste inwoners aangeslagen, ze brengen tesamen evenveel op en het totaal betrokken kapitaal klopt. Al blijft het een hypothese, het is niet erg gewaagd, te veronderstellen dat voor lening B een aanslagvoet is gebruikt die veel lijkt op die van voorstel 3. Een dergelijke redenering is overigens niet te maken voor lening A.

Het bijkomende voordeel van B is dus het gemiddelde kapitaal, dat we van ieder van de vier klassen mogen verwachten. Aan de vier klassen zou men nog een vijfde kunnen toevoegen: de burgers die minder dan 450 gulden bezitten. Dit zou dan volgens de gebruikte schatting van Tenhaeff 2400 minus 732, dus grofweg 1700 burgers betekenen. Een bedrag van 400 gulden is overigens wel eens in gebruik geweest als minimumbezitsgrens voor toelaten tot de magistraat.⁹⁾ Weer een aanwijzing dus, dat de gekozen bedragen niet willekeurig zijn.

De sommen die men moest voorschieten kunnen we vergelijken met het loon van een ongeschoolde arbeider, zoals die in deze jaren bijvoorbeeld aan de bouw van de Dom werkte.¹⁰⁾ Henrick Claesz, de knecht van een beeldenmaker, verdiende per dag 3½ stuiver. De beeldenmaker zelf, Henrick Bontmaker, verdiende per dag 6 stuivers. Twee mannen die kwamen zagen kregen elk 4 stuiver per dag. Bracht men, zoals Henrick van Tricht, paard en wagen mee om stenen te vervoeren, dan leverde dat 7 stuivers op. We mogen het loon van een ongeschoolde arbeider dus op ongeveer 4 stuiver per dag stellen. Omgerekend in rijns guldens van 20 stuivers betekent een lening van 4 gulden dus 20 dagen ongeschoolde arbeid. Een lening van 1 pond (6 rijns guldens) betekent zelfs 30 dagen. De genoemde arbeiders komen dan ook niet in de leningen voor.

Het is wel van belang om te weten, hoe de in Utrecht aanwezige rijkdom over de verschillende beroepen verdeeld was. Een aanwijzing vinden we in de legger van de lijfrenten uit deze tijd (G. A. Utrecht I nr. 610). De rentetrekenden zijn hierin per gilde gerangschikt en iemand is zelfs in 1496 zo voorkomend geweest, per gilde de bedragen op te tellen. We nemen als voorbeeld de lijfrenten voor één leven die binnen zekere termijn moesten worden betaald.¹¹⁾ Door de gildeleden was voor de volgende bedragen gekocht.

- I. onder 1000 pond: de molenaars, linnewevers, wollewevers, oude cordewaniers, oude wantsnijders, steenbikkers, zadelaars.
- II. 1000-2000 pond: viskopers, louwers.
2000-3000 pond: brouwers, cordewaniers.
3000-4000 pond: bakkers, botterlude, korenkopers, riemsnijders, bijlhouders, smeden.
- III. 4000-5000 pond: wantsnijders, snijders, graeuwerkers, buten gilde.
5000-6000 pond: merslude.

De indeling in klassen is van mij afkomstig. We zien in de laagste klasse, die dus het minste investeerde, de lagere ambachten, zoals wevers, herstellers van schoenen en kleren, steenbewerkers en stratenmakers. De middenklasse bestaat voornamelijk uit handelaars in levensmiddelen en bewerkers van hout, metaal en leer. De laatste groep bevat handelaars, zoals bijvoorbeeld juwe-

9) *Overvoorde en Joosting* I, p. CXCII.

10) *Alberts, W. J en anderen*, Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht, II 2e stuk (1480/81-1506/07), 's-Gravenhage 1969, p. 404, 406, 407 over het jaar 1495/96.

11) G.A. Utrecht I nr. 610, Leggeren van der stad van Utrecht hoeren versegelden lijffrenten 1491-1508, p. 1-356. Lijffrenten op halve rente „tot enen live” die men moet betalen „paesschen victoris”.

1.

2.

De zegels van

1. *het Corduaniersgilde*

2. *het Wantsnijdersgilde*

3. *het Korenkopers- en steenbikkersgilde*

4. *het Grauwerkersgilde*

a^o. 1527.

3.

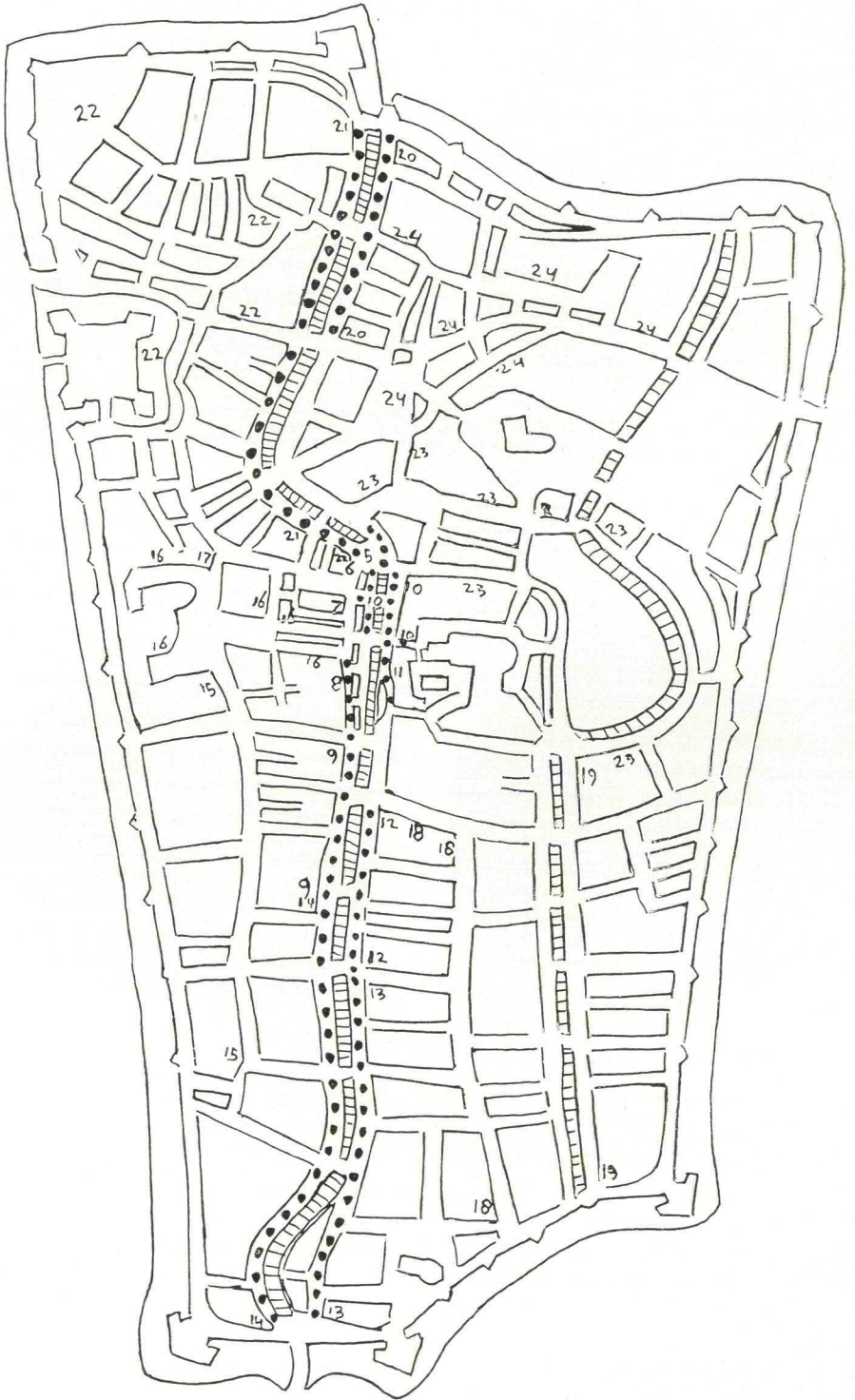

4.

liers en verder bewerkers van en handelaars in bont en textiel. Verder behoren hierbij ook degenen die niet bij een gilde zijn aangesloten.¹²⁾

Natuurlijk meet dit de rijkdom van de gildeleden niet zo absoluut als bijvoorbeeld een direkte belasting dat zou doen. Maar het is wel een aanwijzing, welke beroepen voldoende bezit hadden om in rentebrieven te investeren. Bovendien is er niet het bezwaar, dat de gildeleden rijker lijken doordat ze bij een erg groot gilde behoorden: de stad streefde ernaar, de gilden onge-

12) Over de verschillende beroepen binnen elk gilde vgl. *Overvoorde en Joosting* I, p. XIX-XXIII.

veer even groot te houden door toevoeging van aanverwante vakgroepen aan kleine gilden.

We vatten deze resultaten nog even samen met de gegevens uit A en B. Er is in de stad een toplaag van 200 à 250 man die een groot kapitaal bezitten. Zijn dit degenen die in feite de stad besturen? Dat dient nog te worden uitgezocht. Een tweede laag van ongeveer 500 man is redelijk welgesteld. Zij komen althans theoretisch in aanmerking voor bestuursfuncties. In deze twee groepen zullen de handelaars, met name in textiel, waarschijnlijk goed vertegenwoordigd zijn. Vooral in de tweede laag zullen de handelaars in levensmiddelen geplaatst moeten worden. Het merendeel van de burgers of weerbare mannen wordt gevormd door een groep van naar schatting 1700 man. Zij bestaan grotendeels uit handwerkers.

De buurten

Lening A is toch bijzonder bruikbaar omdat hij is opgedeeld in 29 groepen, namelijk 4 bestuurscolleges en 25 straten of buurten. Hieruit kan men opmaken, in welke buurten de welvarende burgers woonden. A geeft ons de volgende gegevens:

<i>buurten</i>	<i>½ pond</i>	<i>1 pond</i>	<i>opbr.</i>	<i>personen</i>	<i>lengte</i>
1. scepenen		12	12	12	
2. raden	1	23	23½	24	
3. meentemannen	11	14	19½	25	
4. gescicte wten gilden	5	6	8½	11	
5. plaetse	11	5	10½	16	1
6. lakesnyders	4		2	4	1
7. hantscoemakers	3		1½	3	1
8. die lynmerct	9	2	6½	11	1
9. die korenmerct	8	5	9	13	1
10. vischmerct zoutmerckt onder den toern	7	3	6½	10	1
11. onder die gaerd	14	5	12	19	1
12. van die rodeborger brug tot die smebrug die oest zijde	11	2	7½	13	1
13. van die smebrug tot aen die tollesteech poert die oestzijde	16	5	13	21	1
14. van die tollesteghe poert tot die regulier brug die westzyde	13	6	12½	19	1
15. inde sprinwech van bouen aen	3	7	8½	10	4
16. sunte marien plaetse/ botterstraet-zadelstraet donckerstraet	7	5	8½	12	4
17. sunte marien straet	2		1	2	1
18. die rodeborger steech die nijstraet op aen beyden zijden	3	2	3½	5	4
19. oudelaen beyden zijden van bouen totten dam toe	13	12	18½	25	4

20. beneden van die viebrug tot die weert poert die oest zijde	15	13	20½	28	1
21. op die weestzijde van der graft	23	12	23½	35	2
22. scoemakerhal/mersegast steenweech hoech ende leech/ sunte katrijnen velt/ viesteech/after sunt jacob op sant	20	9	19	29	7
23. den regenboge van sonnenberch off/oukerchoff/die minrebroederstraet/gansmerct scoutensteech	18	12	21	30	5
24. den noede/hoech ende leech jacopijnenstraet/bredestraet/ sunt jans velt/de langen ganck totten putt toe/ ende voert vanden put tot witte vrouwen poert toe	23	19	30½	42	6
25. buten tollenstege	4	2	4	6	
26. buten sunte katrijnen	5	2	4½	7	
27. inde weertd	4		2	4	
28. louwenrecht	6		3	6	
29. buten wittevrouwen	3		1½	3	
	262	183	314	445	

Een deel van de straatnamen heeft een nadere toelichting nodig. De getallen bij de verklaringen verwijzen naar Van der Mondes geschied- en oudheidkundige beschrijving.¹³⁾

5. de plaetse is de vergaderplaats voor de burgers, tegenwoordig ongeveer de Stadhuisbrug (III p. 115-163).

6. lakesnyders is niet, zoals men zou verwachten, een beroep, maar de straat tussen de hoek van de Steenweg en de Stadhuisbrug, tegenwoordig een deel van de Choorstraat. Hier oefenden de lakensnijders overigens toch wel hun vak uit. (I p.31)

7. hantscoemakers ligt in het verlengde van het vorige stuk tussen de Sint Maartensbrug en de Visbrug (tegenwoordig Kalisbrug) achter het koor van de Buurkerk (I p.31).

9. de korenmerct is het gedeelte tussen de Lijnmarkt en de Regulierenbrug (I p.30) of Weesbrug.

10. onder den toern is de Servetstraat. Deze stond vroeger bekend als Onder de Dom (I p.363).

11. onder die gaerd: Donkere en Lichte Gaerd (I p. 347,348)

12. rodeborger brug: de Hamburgerbrug (I p.321 en de kaart van Braun en Hogenberg).

16. botterstraat is Boterstraat.

13) *Monde, N. van der*, Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht, 3 dln., Utrecht 1844-1846, herdruk Zaltbommel 1971.

18. rodeborger steech: Hamburgerstraat (nr. 12).

De nijstraat is de Lange Nieuwstraat; de Korte Nieuwstraat werd pas in 1619 aangelegd (I p.332, 333).

19. oudelaen. Uiteraard iets heel anders dan onze Overste den Oudelaan. Hoewel er duidelijk staat „oudelaen beyden zijden”, moeten we lezen: „oudel aen beyden zijden”. Oudelle, van Oude Del, was een oude groeve waarin vuilnis werd geworpen. Omstreeks 1300 groef men hierdoorheen de Nieuwe Gracht (I p.124, 125 en III p.365). Ook later sprak men nog van deze buurt en de Nieuwe Gracht als Oudelle (I p.259, III p.369). Wij moeten de naam hier gewoon lezen als Nieuwe Gracht. De Dam is Pausdam.

20. en 21. betreffen de Oude Gracht.

22. de scoemakershal lag bij de hoek Masegast-Oude Gracht. (I p.31). Mersegast is Masegast (III p.76).

Sunte katrijnen velt: nu een gedeelte van het Vredenburg (II p.313). After sunt jacob op sant is vermoedelijk het Sint Jacobsveld: de noordwesthoek van de stad vanaf de Jacobikerk (II p.273, 274).

23. den regenboge: Kromme Nieuwe Gracht. Sonnenberg is een oud huis aldaar. (I p.248, 253). Oukerchoff: Oudkerkhof.

24. den noede: de Neude. De langen ganck totten putt toe: de put lag aan de Voorstraat ter hoogte van het Begijnhof (I p.142). De langen ganck moet dus wel de Voorstraat zijn, hier tot aan de Wijde Begijnestraat. Het volgende stuk is dus ongeveer de Wittevrouwenstraat.

Als we de buurten willen verdelen in de rijkste en de minder rijke, is er een moeilijkheid: we weten niet, hoeveel mensen er in een buurt woonden. De hoge opbrengst van een wijk kan wel te danken zijn aan zijn grote omvang; een rijke straat valt misschien niet op doordat hij zo klein is.

Daarom heb ik zeer voorzichtig de lengte van iedere straat geschat en uitgedrukt in een cijfer. Als basis nam ik de lengte van een normale, niet al te lange straat, uitgedrukt in het getal 1.¹⁴) Een ander uitgangspunt was het aantal genoemde personen in iedere buurt. Ik meen dat alle deelnemers aan lening A tot de welgestelde burgers kunnen worden gerekend, zodat beide klassen in de lening moeten worden meegerekend. Het aantal personen werd gedeeld door het lengtecijfer, zodat een getal werd verkregen dat het gemiddelde aantal welgestelde personen per „normale” straatlengte uitdrukt.

De eerste vier nummers, die bestuursambten vertegenwoordigen, vallen natuurlijk uit, evenals de laatste vijf, de buurten buiten de stadsmuren, die niet meetbaar zijn.

Als maatstaf voor rijke buurten nam ik een quotiënt boven het getal 10. Het resultaat was de buurten 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 20 en 21.

Dat betekent, dat de welgestelde buurten alle bestaan uit huizen aan de Oude Gracht of onmiddellijk daaraan grenzend. Kennelijk is deze gracht de levens-

14) Ik ben me volledig bewust van de dubieuze aspecten van zo'n schatting. Doordat ik aan de voorzichtige kant wilde blijven, werden kleine straten overgewaardeerd, terwijl grote buurten eerder laag werden geschat. Andere benaderingen leverden echter bijna dezelfde resultaten. Wellicht ziet iemand het als zijn taak, de juiste lengtes te berekenen.

ader van de stad. Vooral nummer 20 en 21, de gedeelten ten noorden van de stadhuisbrug, hebben een groot aantal bewoners die 1 pond betalen. Dat klopt met de gegevens uit het boek van Temminck Groll over middeleeuwse stenen huizen in Utrecht.¹⁵⁾ Langs de Oude Gracht blijken de meeste overblijfselen van stenen huizen te zijn, vooral in het noordelijke gedeelte. De beter gesitueerden waren natuurlijk de enigen die zich stenen huizen konden veroorloven. Deze gegevens zijn uitgezet op een kaart die gebaseerd is op de Kaart van Jacob van Deventer. Deze dateert van omstreeks 1560 en is de eerste bruikbare kaart van de stad.¹⁶⁾

Het bestuur

Utrecht staat vanouds bekend als de gildendemocratie bij uitstek in de noordelijke Nederlanden. Bij een democratie kan men verwachten, dat het bestuur niet wordt uitgeoefend door een kleine groep rijke burgers. Toch zagen we, dat in A de schepenen en raden, op één uitzondering na, behoorden tot de groep van de hoogst aangeslagen burgers. Natuurlijk kan men hier tegen inbrengen, dat zij zoveel betaalden om de andere burgers het goede voorbeeld te geven. Maar daarvoor hadden ze volgens C al een apart bedrag gegeven. En juist de ene uitzondering, het raadslid Egbert Rutgersz, wijst op het tegendeel. De meentemannen, die ook in A genoemd worden, kunnen we buiten beschouwing laten. Dit college was ingesteld in 1491. De leden mochten toezicht houden op het beheer van de financiën en werden soms gehoord als vertegenwoordigers van de gilden. In 1493 werden ze niet meer gekozen.¹⁷⁾ Het college telde 40 man, waarvan er in A 25 worden genoemd, verdeeld over beide aanslagklassen. Er zit hier dus duidelijk minder kapitaal dan bij de raad en schepenen.

Om nu een iets scherper beeld te krijgen, heb ik de raden en schepenen van 1492 tot en met 1496 nagegaan in B met het doel hun klasse vast te stellen.¹⁸⁾ Wanneer er in een jaar meer dan 24 raden of 12 schepenen vermeld worden, betekent dit, dat er één of meer zijn overleden en vervangen. In dit geval heb ik beide personen opgezocht. Het resultaat is als volgt:

ponden	raden					niets
	4	3	2	1		
1492	19	2	2	—		1
1493	11	3	5	4		2
1494	9	5	8	1		1
1495	11	3	4	4		2
1496	5	6	4	5		4
	55	19	23	14	10	totaal 121

15) *Temminck Groll, C. L.*, Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden, 's-Gravenhage 1963, bijvoorbeeld de kaart tegenover het titelblad.

16) *Nederlandsche steden in de 16e eeuw. Stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, ed. R. Fruin, 's-Gravenhage 1916-1923, carton A 1.

17) *Overvoorde en Joosting I*, p. CLXXIX-CLXXX.

18) *Water, J. van de*, Groot Placaetboek (...) van Utrecht, III, Utrecht 1729, p. 135-137 en bron A.

ponden	schepenen					totaal
	4	3	2	1	niets	
1492	9	—	—	—	3	
1493	9	2	—	—	2	
1494	9	1	3	—	—	
1495	8	2	1	—	1	
1496	8	2	1	—	1	
	43	7	5	—	7	62

De overgrote meerderheid van zowel raden als schepenen is dus afkomstig uit de allerrijkste groep. Ook in een jaar waarin ze niet in de magistraat zitten, behoren ze tot de hoogst aangeslagenen. We mogen zeggen, dat 53% van de magistraatposten wordt bezet uit de rijkste 5% van de burgers.

Een nader onderzoek leert, dat het juist de leden van de 4-pond-klasse zijn, die in meer dan één raad voorkomen. Verder bevinden zich onder de schepenen gemiddeld meer leden van de rijkste groep dan onder de raden.

Dat alleen de welgestelden een bestuursfunctie kregen, is niet zo verwonderlijk. Wie elke dag hard moest werken voor de kost, kon niet de tijd en het geld opbrengen om raadslid te zijn. Er is, zoals gezegd, zelfs enige tijd een besluit van kracht geweest, dat een raadslid, schepen of ouderman minstens 400 rijnguldens moest bezitten. Maar bijna alle aangeslagenen in B hebben waarschijnlijk zoveel bezit. Andere voorwaarden waren, dat men geboren burger was of sinds 10 jaar burger, dat men gehuwd was of weduwnaar en dat men minstens 30 jaar was.¹⁹⁾

In deze jaren werden de systemen om de raad te kiezen nogal eens gewijzigd. In 1491 en 1492 zouden de functies van de raad erfelijk worden; dit stelsel is echter in 1493 weer afgeschaft. Dit is een duidelijke tendens naar aristocratisering. Hierna zou men weer kiezen „na ouder gewoenten”.²⁰⁾ In de lijsten wordt daarna achter ieder raadslid het gilde vermeld. Daaruit blijkt, dat hier de regeling van 1489 bedoeld werd: uit ieder gilde werd door loting een drietal mannen aangewezen dat de oudermannen mocht kiezen. De oudermannen kozen de raad, voor ieder gilde één of twee raden. De raden kozen de schepenen. De grootste macht lag vermoedelijk bij dit laatstgenoemde college. Er waren dan ook, zoals wij zagen, naar verhouding meer rijke schepenen dan rijke raadsleden.

Dit stelsel van veelvuldig getrapte verkiezingen gaf inderdaad weinig rechtstreekse invloed aan het gewone volk en bevorderde de democratie niet. Het wijst in dezelfde richting als de gegevens over het bezit van de ambtsdragers: een aristocratisch-plutocratisch bestuur.

Besluit

Met dit onderzoek hoop ik enkele facetten te hebben belicht van de stad Utrecht in de 15e eeuw. Naast de geografische aspecten vielen vooral de financiële, de demografische en de politieke kant op. Financieel: de stad zat regelmatig in geldnood en moest leningen afsluiten. Maar ze wist aan haar

19) *Overvoorde en Joosting I*, p. CXCII.

20) *Overvoorde en Joosting I*, CXCIV en CXCVI en nr. 174 en 183.

verplichtingen te voldoen. Demografisch: er was een welvarend gedeelte van de burgerij dat zich grote bedragen aan lijfrentes kon veroorloven. Deze goede burgers leefden vooral van de handel. Maar er was een groot verschil tussen deze kleine groep en de overgrote meerderheid van de inwoners die minder bezat. Politiek: ondanks pogingen van de gilden om de macht in handen te krijgen of te houden kreeg het aristocratisch-plutocratisch element de overhand.

Deze conclusies stemmen voor een groot deel overeen met een bundel studies van enkele Belgische collega's over Brugge, Kortrijk en Gent in de late middeleeuwen.²¹⁾ Het is opvallend, dat in Brugge en Gent in dezelfde tijd (1490 en 1492) gelijksoortige methodes om aan geld te komen werden toegepast. Ook daar was de gevolgtrekking, dat de stadsbesturen in hoge mate plutocratisch waren en dat de bezitsstructuur een zeer brede basis en een smalle, hoge piek vertoonde.

Zo blijkt, dat de stad Utrecht past in een breder patroon van stedelijke ontwikkelingen in de 15e eeuw.

21) *Blockmans, W. en anderen*, Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw, *Standen en landen LIV*, I, Heule 1971, o.a. p. 138, 139 en 273-275.